

לורן ארדריך • עינת גלבע-אופנהיים,
ליאה טרגין-זלר • תניא ציון-וולדקס*

פעולה הורית כמעשה אזרחי

הצעה לכיוון חדש בחקר המשפחתיות בישראל

מילות מפתח: משפחה, הורות, אזרחות, הצטלבויות, אקטיביזם, מדינה

תקציר

במאמר זה אנו מראות כיצד פעולות הוריות ואזרחיות משתלבות זו בזו בחברה הישראלית בת־זמננו. אנו ממחישות זאת באמצעות דוגמאות ממחקרים עצמאיים, שכל אחד מהם עוסק בדרכים שונות במעורבות אזרחית הורית בקרב קבוצות מגוון מיקומים חברתיים, שפועלות במרחב לאומי-אזרחי-גיאוגרפי משותף. התובנות שלנו נשענות על ארבעה מקרי בוחן: הורים חרדים השואפים להכין את ילדיהם לעתיד טוב יותר באמצעות חינוך מדעי; משפחתיות אלטרנטיבית במסגרת תנועות הבוגרים של תנועות הנוער הציוניות; אימהות לילדים טרנסג'נדרים המבקשות לתווך את הסטטוס המשתנה של ילדיהן לסביבה; ו"אמהות על המשמר" – ארגון מחאה הנאבק נגד אלימות משטרתית וגזענות ממוסדת כלפי צעירים יוצאי אתיופיה.

1 סדר הכתובות הוא לפי א"ב. העבודה על המאמר הייתה משותפת לכל אורך הדרך.

העמדתם של מקרים מגוונים אלו זה לצד זה מאפשרת לנו לחשוב על הממשקים השונים בין משפחה למדינה, ולשאול על מגוון המשמעויות האזרחיות שנוצרות דרך פעולותיהם של הורים ממיקומים חברתיים שונים ומצטלבים. מן המחקרים האישיים שלנו והדיאלוג ביניהם אנו מציעות סדר יום חדש למחקר על משפחתיות, הרואה במשפחה בכלל, ובהורות בפרט, זירה מרכזית של אזרחות. אנו מציעות להבין הורות כאמצעי להשתתפות אזרחית, הכולל מופעים מגוונים שיכולים להיות חלק מתרבות הגמונית, ובר־זמנית להתקיים גם כאופני פעולה חלופיים.

לבסוף, אנו מציעות כיווני מחקר עתידיים שיבחנו כיצד הורות ואזרחות משמשות אתרים בין־דוריים ליצירה מחודשת של המרחב החברתי-פוליטי, וכיצד פעולות הורות יומיומיות מעצבות מחדש את יחסי המשפחה והמדינה.

מבוא

בשנים האחרונות מצאנו – אנו, ארבע כותבות המאמר – במשפחה, וספציפית בפעולה ההורית, ספֶרה משמעותית לפעולה אזרחית בהקשרים מגוונים בישראל. הופתענו לא רק מחשיבותן העצומה של פעולות הוריות כאתר של כוח, סוכנות ופעולה אזרחית, אלא גם מהאתגר שמחקר זה מעמיד בפנינו כחוקרות – מתודולוגית, אפיסטמולוגית ופוליטית. אתגרים אלה מזמנים חשיבה תיאורטית מחודשת על ההצטלבויות, הזירות והאופנים השונים שבהן נפגשות "המשפחה" ו"המדינה" בישראל 2025.

המאמר, המתבסס על שיחות שקיימנו בינינו בעקבות המחקרים הנפרדים שערכנו, מציג כיצד פעולות הוריות ואזרחיות משתלבות זו בזו בישראל בת־זמננו. זאת, באמצעות הדגמה ממספר מחקרים שונים העוסקים במעורבות הורית אזרחית בקרב קבוצות ממיקומים שונים הפועלות במרחב לאומי-אזרחי-גיאוגרפי משותף. אנו מעלות תובנות מארבעה מחקרים עצמאיים: הורים חרדים השואפים להכין את ילדיהם לעתיד טוב יותר באמצעות חינוך מדעי; משפחתיות אלטרנטיבית בתנועות הבוגרים של תנועות הנוער הציוניות; אימהות לילדים טרנסג'נדרים המבקשות לתווך את הסטטוס המשתנה של ילדיהן לסביבה; ו"אמהות על המשמר" הפועלות נגד אלימות משטרתית וגזענות ממוסדת, תוך שימת דגש על הגנתם של צעירים יוצאי אתיופיה. העמדתם של המחקרים המגוונים זה

לצד זה מאפשרת לנו לחשוב על ההצטלבויות השונות שהמשפחה והמדינה נפגשות בהן, ועל המשמעויות האזרחיות של פעולות בקרב הורים ממיקומים חברתיים שונים. הפניית המבט בריזמנית למקרים מגוונים מאפשרת הן העמקה בניתוחו של ההקשר האמפירי הקונקרטי על שלל מורכבויותיו, הן ניסוח תובנות ולהצעת קריאות רחבות יותר. כך מתאפשרת הכללה והמשגה תיאורטית מתוך מחקרים איכותניים.

עבודה זו אינה השוואתית, והיא מוגבלת לעת עתה לדיון במקרים בחברה היהודית בישראל בלבד. עם זאת, העמדת מקרים שונים כל כך זה לצד זה מזמינה בחינה של הזיקות ביניהם, תוך שימת לב להתרחשויותם באותו הזמן ובהקשר משותף אך מרובד. גישה זאת מאפשרת לנו להעלות שאלות עומק על המקרים השונים וכן על השדה הישראלי המשותף, ולהציע המשגה ראשונית של פרספקטיבה אנליטית ושל כיוון תיאורטי חדש. בהתבסס על המחקרים האישיים שלנו ועל השיחה הרב-זירתית בינינו אנו מפתחות את הרעיון של הורות כאמצעי להשתתפות אזרחית, שכוללת מגוון מופעים שמתכתבים עם תרבות הגמונית ועם אופני פעולה אלטרנטיביים. אנו מציעות דרכים חדשות להבין כיצד הורות ואזרחות משמשות אתר ליצירה מחדש של הפוליטי-חברתי, תוך שימת דגש על הקשר הבין-דורי, וכיצד פרקטיקות הוריות יומיומיות מעצבות מחדש את יחסי המשפחה והמדינה.

בין משפחתיזם, אקטיביזם הורי ואזרחות

המאמר יונק משלושה גופי ידע: ספרות מחקרית על משפחתיזם (familism), אקטיביזם הורי ואזרחות.

ממשפחה למשפחות: משפחתיזם מרובד

המשפחה – כמוסד, כחוויה, כערך תרבותי – מעוצבת בידי כוחות היסטוריים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים. המשפחה עשויה לשעתק את הסדר הקיים, אך בד בבד גם לייצר ולאתגר הסדרים של מגדר, מיניות, מעמד ולאומיות (Ginsburg & Rapp, 1991; Franklin, 1997; Briggs, 2017). חוקרות רבות רואות במשפחתיזם סממן מרכזי של החברה בישראל, קרי מרכזיות המשפחה בתרבות ברמה האישית והקולקטיבית מעצבת מדיניות, פרקטיקות

יומימיות וזהויות (Fogiel-Bijaoui & Rutlinger-Reiner, 2013; Berkovitch & Manor, 2023). הדיון במשפחתיות במחקר הישראלי התמקד רבות בפרו־נטליזם (pronatalism), שהתעצב מתוך מפגש בין מרכזיותה של המשפחה במסורת היהודית, ובין אידיאולוגיה ציונית, וכתגובת נגד לשואה. הפרונטליזם הישראלי מקבל ביטוי כאתוס, כפרקסיס וכמדיניות, ונחקר רבות בעיקר ממבט ביקורתי פמיניסטי ופוסט-קולוניאלי (Kahn, 2000; Kanaaneh, 2002; Birenbaum-Carmeli, 2004; Hashiloni-Dolev, 2018; Ivry & Teman, 2019; Raucher, 2020; Taragin-Zeller, 2023). אף שפרונטליזם נתפס בציבור כמגמה כלל-ישראלית, המחקר מראה כי התמונה מורכבת ומרובדת מכך (Lavie, 2018). למשל, בשנות ה־50 וה־60 האדירו השיח והמדיניות הישראלית ילודה אשכנזית תוך קישור בין מזרחיות, עוני וילודה גבוהה (השש, 2022). גם כיום, תפיסות לגבי הורות, ילודה ומשפחה משמשות להבחנה בין קבוצות הגמוניות למשפחות שעוברות האַחֶרָה אתנית, לאומית, דתית, מעמדית, מגדרית או מינית (אמיר, 1995; מלמד, 2004; גמליאל, 2005; קרומר-נבו, 2006; גלבע־אופנהיים, 2024). שונות זו משפיעה גם על מפגשן של המשפחות המגוונות הללו עם המדינה.

סדר היום המחקרי שאנו מבקשות לקדם מסתמך על ספרות מחקרית ענפה זו. עם זאת, המחקר הישראלי שבוי במידה מסוימת בהילה של משפחתיות, ואנו מבקשות לפרוץ דרכים חדשות בחשיבה המחקרית על משפחות בישראל. אנו מציעות כיוון מחקרי שמדגיש גיוון וממדים הצטלבותיים ביחס למשפחות בישראל. בהקשר זה אנו מסיטות את המבט ממיקוד בפירון ובילודה למבט רחב יותר על פעולות הוריות מגוונות ויומימיות. נוסף על כך, אם עד היום עסקה הספרות רבות באופן שבו עיצב המשפחתיות הישראלי מדיניות, חקיקה, פרקטיקות וזהויות, הרי שהמבט שאנו עוסקות בו מופנה אל המדינה מלמטה. אנו ממשיגות את המדינה כמכלול של סוכנים, מנגנונים, מוסדות, אידיאולוגיות ושיח הרחוקים מלהיות יציבים, קוהרנטיים או מונוליטיים (Kravel-Tovi, 2017). כלומר, המחקר שלנו מפנה למעשה מבט מרובה ורב־רובדי, שבוחן כיצד פעולות הוריות יומימיות ממיקומים חברתיים מגוונים מעצבות אזרחות, תוך משא ומתן עם המדינה, על שלל ממדיה השונים.

ממשפחתיות להורות

אנו טוענות כי היבטים מסוימים, יומימיים, של הורות, על ריבוי המופעים שלהם ועל גיוונם, מלמדים על היחסים הדינמיים שבין המשפחה והמדינה, הכוללים דיאלוג ביקורתי,

קריאות לשינוי או לשימור, ויצירת יחסים חדשים (Hartas, 2014). למעשה, התמקדות בהורות אינה חדשה, אלא שעל-פי רוב הורות נחקרת כתחום נפרד ממשפחתיות. עד שנות ה-90 התמקד המחקר האנתרופולוגי העוסק במשפחה וסוציאליזציה בסוגיית גידול ילדים. רק עם הופעת ספרה של שרון הייז (Hays), *The Cultural Contradictions of Motherhood* בשנת 1996, החלה להיחקר הורות כפעולה וכמוסד חברתי העומדים בפני עצמם, כמרחב סמלי שמעוצב באמצעות חברה ותרבות, כמוקד לתפיסות נורמטיביות שמהוות בסיס בקביעת מדיניות רווחה וכקטגוריה זהותית ייחודית עבור מבוגרים (Golden & Erdreich, 2014). הפעולה ההורית נתפסת הן כתוצר של שינויים שחלו ביחסי מדינה-חברה-משפחה, הן כמרחב שבו היחסים בין הגורמים הללו מתעצבים ובאים לידי ביטוי (Rosen & Faircloth, 2020). חוקרי הורות רבים, בהמשך למסורת בורדיאנית שמתמקדת בפרקסיס, חושפים כיצד פעולות הוריות מקבלות משמעות כפעולות שמעצבות את עתיד הילד בחברה בת-זמננו (Nelson, 2010; Cucchiara, 2013). לטענתנו, כדי להעמיק את הדיון במשפחתיות בכלל ובהקשר הישראלי בפרט עלינו להתבונן על הורות דרך המסגרת התיאורטית הזאת, תוך שימת דגש על יחסי הגומלין בין פרקטיקות למבנים חברתיים.

עד כה, הורות כמוסד חברתי וכמושג אנליטי מצאה ביטוי במחקר על משפחתיות בעיקר במחקרים על אקטיביזם הורי, שהתמקד בהצטלבות בין הורות למגדר. מחקרים אלו מצביעים על מרכזיותה של האימהות כסטטוס חברתי וכשיח במגוון מאבקים פוליטיים וכלכליים (למשל, ששון-לוי ורפופורט, 2002; דהאן-כלב, 2018; השש, 2022; Halperin, 2023). בתנועות חברתיות רבות בהיסטוריה שימשה האימהות כרטיס כניסה למרחב הציבורי ולשדה הפוליטי, וכבסיס לתביעה מוסרית ואזרחית (Carreon & Moghadam, 2015; Mendoza, 2016; 2023; Mhajne & Whetstone, 2018). אך על אף שאימהות מעניקה בישראל הון חברתי, בסיס לאזרחות וכוח פוליטי (ברקוביץ, 1999), זכויות אלו מסוננות דרך היררכיה אתנית, לאומית ומעמדית (הקר ותיירוש, 2022; Golden, 2022; Erdreich, & Roberman, 2018; Athamneh & Benjamin, 2021; Lavee, 2022).

מחקרים על אקטיביזם הורי, במיוחד של אימהות, מלמדים על החשיבות של פעולות הוריות כניסיון לעצב ולדרוש מציאות אחרת עבור הדור הבא. הם מעמידים את הקשר בין המדינה למשפחה כקשר שאינו חד-סטרי, אלא לפחות דו-סטרי (El-Or & Aran, 2014; Lavie, 2018). יחד עם זאת, ספרות זו נוטה להתמקד בפעולות מחאה קבוצתיות וקולניות, וביציאה של הורים למרחב הציבורי כדי לדרוש שינוי. אנו מציעות להרחיב דיון פורה זה מן הממד הממוגדר של אימהות לבחינה של הורות בכלל, תוך שימת לב לממדים נוספים,

דוגמת מעמד ודת, ולהרחיב את המבט אל פעולות יומיומיות ולעיתים אינדיבידואליות כמרחב פעולה בעל משמעות והשלכות אזרחיות. לאור זאת אנחנו מבקשות להעשיר את ההתייחסות לממד האזרחי של פעולות הוריות, כך שיכלול מנעד רחב יותר של פעולות יומיומיות – פעולות שמאתגרות את הסדר הקיים, פעולות שמשעתקות אותו, ופעולות שעושות את שני הדברים גם יחד.

אזרחות מרובת פנים

כדי להאיר את ההיבט האזרחי של ההורות אנו מסתמכות על מגוון פיתוחים תיאורטיים המדגישים את ההיבטים היחסיים והבין-דוריים של אזרחות. אנו נשענות על הביקורות הפמיניסטיות המערערות על מודלים דמוקרטיים-מסורתיים שנגזרים מתפיסות פטריארכליות שמניחות סובייקט עצמאי ואוטונומי. במקום זה, הן ממשיגות מחדש את הסובייקט ואת השייכות האזרחית כחלק ממארג קשרים וזיקות התייחסותיות (Lister, 2007). כך למשל, ביקורות פמיניסטיות הרחיבו את הזכות להשתתפות גם לסובייקטים שאינם עצמאיים, דוגמת ילדים (Yeatman, 2001). גישה זו מאפשרת לנו להתבונן ביחסי הורים-ילדים והורים-מדינה כמקרה שמייצג אזרחות המתגלמת ביחסי תלות והדדיות.

גישות אלו לאזרחות, שמדגישות את הקשרים והזיקות בין סובייקטים שונים ובינם לבין המדינה, מזמינות התייחסות גם למה שמכונה אזרחות רגשית (affective citizenship) ואזרחות אינטימית (intimate citizenship). אזרחות רגשית מכירה בכלכלה הפוליטית של "חוקי רגש", הקובעת אילו רגשות נחשבים מתאימים להשתתפות בהסדרים מוסדיים (פורמליים ובלתי-פורמליים), מעודדת הבניה של אזרחות רגשית באמצעות עבודה הכוללת משא ומתן על כללים אלה, וכן המרה של רגשות פרטיים ביחס לאחרים (לדוגמה, רגשות הורים כלפי ילדיהם) לעשייה ציבורית (Fortier, 2016). אזרחות אינטימית, שהומשגה במקור ביחס לזהות מינית, מתייחסת למשא ומתן על זכויות (או על היעדרן) ביחס לשליטה בגוף, ברגשות, ובמערכות יחסים במרחבים ציבוריים, וכן בייצוגים חברתיים (Plummer, 2011).

בהתבסס על תפיסות אלה הומשגה עבודת הטיפול (caregiving) במסגרת המשפחה כמכוננת אזרחות שיכולה להיות בעלת השלכות פוליטיות במרחב הציבורי (Kershaw, 2010). פעולות טיפול במרחב הביתי, המאתגרות ייצוגים דומיננטיים של קבוצות שוליות,

יכולות להיות פעולות תיקון רגשיות שמשנות חוויות של (אי-)הכרה חברתית. עבודת הטיפול מאפשרת לתבוע זכויות ולצייד את הדור הבא באמצעים וכלים השתתפותיים, דוגמת אישוש זהות, משאבים רטוריים למאבק ציבורי ואפילו שיטות להתנגדות לדיכוי.

לאור זאת אנו מבקשות לשקול כיצד פרקטיקות הוריות שונות, משא ומתן על זכויות ונגישות למשאבים ושירותים מול מוסדות מדינה מגוונים, למשל מוסדות חינוך ורווחה, מבטאים השתתפות אזרחית, ויותר מכך – קריאה לעיצוב ולשינוי יחסי מדינה-משפחה-אזרח.

הפרויקט המשותף: פעולה הורית אזרחית

העניין שלנו לקדם את המצע המחקרי שאנו מציגות פה נובע גם מ"הרגע" הנוכחי, שבו רבים בישראל חווים קריסה ומשבר אמון בין האזרחים למדינה (Ariely, 2021). תהליכי עומק מקומיים וגלובליים עיצבו זאת לאורך שנים, ובשנים האחרונות תחושת המשבר והשינוי מתפשטת ומתעצמת בקרב אוכלוסיות רבות ומגוונות בישראל. ברגע ייחודי זה מתבקש להתבונן במגוון הרחב של הורים שחשים שהם נקראים, או נאלצים, לבצע פעולות מסוימות – כהורים וכאזרחים – בשל המיקום הפרטיקולרי שלהם בחברה ובשל אופן התפקוד או היעדר התפקוד של המדינה. הזיקות שעולות בין המקרים השונים, כמו גם ההבדלים ביניהם, מאפשרים לפתח מבט מורכב על המציאות המרובדת והמשותפת שבה חיים הורים-אזרחים אלו. מאמר זה שואב השראה מניתוחים הצטלבותיים שנעשו בהקשר של חקר משפחות ומשפחתיזם בישראל. אנו מבקשות לבחון את האופנים השונים שבהם המדינה והמשפחות נפגשות, תוך שימת לב למשפחות שונות ולממדים שונים של המדינה. מעבר לטענה המוכרת שמשפחתיזם ישראלי היה רווי בריבוד מאז ומתמיד (Kanaaneh, 2002), אנו מבקשות להעשיר את הדיון באמצעות חשיפת משמעויות שונות ומגוונות שנוצרות במפגשים השונים בין הפעולה ההורית לאזרחות בקרב קבוצות שונות. יחד עם זאת, אנו מכירות בכך שההצעה שלנו עודנה ראשונית ומוגבלת, במיוחד משום שהגיוון האמפירי שממנו צומחות הטענות התיאורטיות שלנו מבוסס אומנם על מקרים שונים, אך משקף את האוכלוסייה הישראלית-יהודית בלבד.

שיתוף הפעולה בינינו מבקש לשרטט מצע מחקרי סביב שאלות המחקר הבאות: כיצד משמשת ההורות, כמוקד של קשר בין-דורי, כאתר ליצירה מחדש של החברתי-פוליטי

בכלל, ושל התודעה, הפעולה והיחסים האזרחיים בפרט? כיצד פרקטיקות הוריות יומיומיות מעצבות מחדש הצטלבויות של משפחה, משפחתיות ומדינה בהקשר הישראלי? או, מה ניתן ללמוד על המפגש בין מדינה, חברה ומשפחה דרך קריאה של פרקטיקות הוריות יומיומיות (בכלל זה שיחים, זהויות, פעולות, ידע, רגשות וחוויות מגופנות [embodied]) כבעלות משמעות אזרחית רחבה יותר? כיצד המיקום החברתי השונה של קבוצות הורים שונות, ובכלל זה היחס ביניהן ובין המדינה ובין קבוצות אחרות, מייצר ומשתקף בסוג ובמגוון אסטרטגיות הפעולה הזמינות להן? ולבסוף, כיצד מושפע המרחב הציבורי מהשתתפות אזרחים כהורים?

מקרי הבוחן

ארבעת המקרים המוצגים כאן לקוחים ממחקרים איכותניים נפרדים, שכל אחד מהם נועד לבחון שאלות שונות הקשורות למשפחה, להורות ולשינוי חברתי. המחקרים מסתמכים על מגוון כלים מתודולוגיים דוגמת ראיונות עומק, תצפית משתתפת וניתוח תיעודי, אשר סיפקו לכל אחת מהכותבות פרספקטיבה שונה על ההורות בקרב אוכלוסיית המחקר שלה (Taragin-Zeller, 2024; Taragin-Zeller, Zion-Waldoks, Erdreich, & Gilboa-Oppenheim, 2023). השילוב בין מחקרים אלו משרטט כמה קווי דמיון ושוני ביניהם, אך אינו משווה ביניהם באופן שיטתי. ברצוננו לאפשר מבט חטוף אך נרחב למגוון אופני פעולה של הורים בקבוצות חברתיות-תרבותיות שונות בחברה הישראלית. איננו מתיימרות להציג ניתוח מעמיק של כל מקרה או תמונה מקיפה של המגוון הקיים בחברה הישראלית. הדוגמאות הללו מאפשרות לנו לגבש תובנות תיאורטיות ראשוניות ולהציע קריאת כיוון מחקרית חדשה לעתיד.

נציג בקצרה ארבעה מקרים שונים: בראשון, הורים חרדים – שמשתייכים למגזר עם היסטוריה של מיעוט שצימח כוח פוליטי, ועל רקע ביקורת פנימית גוברת על מנהיגי הקהילות – מבקשים דרכים חדשות לקשר עם המדינה ולהשתלבות בחברה הכללית, במיוחד בתחום התעסוקה. במקרה השני, הורים בקיבוצי המחנכים – קבוצה בעלת הון חברתי ותרבותי שמאתגרת את התפיסות של המדינה הניאו-ליברלית באמצעות ניסיון להעמיד לה חלופה ולבסס תפיסה חברתית אלטרנטיבית. במקרה השלישי, אימהות הנאבקות על מעמד ילדיהן, הנפגע עקב אפליה וסטיגמה בנושא של מגוון מגדרי – אימהות לילדים טרנסג'נדרים. המקרה האחרון עוקב אחר קבוצת אימהות אקטיביסטיות

המחפשות דרכים להביא לצדק חברתי ולהגנה מפני אלימות משטרתית, "אמהות על המשמר". כשהם עומדים זה לצד זה, המקרים השונים מאפשרים לנו להראות כיצד הורים המשתתפים לקבוצות שונות בתכלית פועלים מתוך מקומם כהורים כדי להבטיח עתיד טוב יותר לילדיהם. אנו מראות כיצד פעולותיהם ההוריות מעידות שהם מנהלים משא ומתן על משמעויותיו השונות של הטוב המשותף, על הרצונות, הצרכים והשאיפות שקשורות בו, על דרכי הפעולה השונות של האזרחים ושל המדינה כלפיהם, ועל ההון התרבותי שעומד לרשות כל אחת מהקבוצות בחברה בעיצוב יחסי מדינה-משפחה.

1. הורים חרדים לעתיד: חינוך מדעי בקהילה החרדית

פגשתי את שלום, בחור חרדי עם עיניים כחולות וזקן עבה לכוס קפה ביום חורף קר. למרות שנישא בגיל 19, והפך לאב לשניים במהירות, הוא חולם על עתיד אחר עבור ילדיו: "אני רוצה שהילדים שלי ילמדו מתמטיקה ואנגלית מגיל צעיר. אני עבדתי קשה והצלחתי. את יודעת, הטלתי את הקוביות ויצא לי שש-שש. אבל זה לא אומר שאותו הדבר יקרה לילדים שלי". שלום, בדומה לגברים ונשים נוספים שפגשתי במהלך המחקר, אתגרו את הסטאטוס קוו בנוגע ללימודי "חול" בחינוך החרדי.

חרדים בישראל, על גוניהם, השיגו רמות שונות של אוטונומיה מתוכניות לימודים וממערכות רגולציה לאומיות (Perry-Hazan, 2015). בהיעדר תשתיות חינוך ממלכתיות, גברים ונשים חרדים מתמודדים עם מיעוט לימודי אנגלית ומדעים. מחקרים עכשוויים מראים שהורים חרדים שואפים לצמצם את הפערים הללו, ובכך ליצור עתיד טוב יותר עבור ילדיהם (Taragin-Zeller, 2024). השאיפה לעתיד טוב יותר מתבטאת באופנים מגוונים: מחיפוש אחר מורים פרטיים לאנגלית ועד פורמטים חדשים של בתי ספר ממלכתיים-חרדיים, או רכישת מינוי **לנפלאות**, מגזין מבית נשיונל ג'יאוגרפיק, המביא ידע מדעי באופן מותאם לילדים חרדים.

אומנם צעדים אלו אינם משויכים בדרך כלל לתחום של מעורבות אזרחית, אך אנו טוענות שהאסטרטגיות הללו הן דרכים שבאמצעותן הורים חרדים פועלים: דרך פעולות אלו הם מבקשים ליצור עולם חדש עבור ילדיהם. הורים חרדים אלו מבינים שהחינוך החרדי המקובל מייצר פערים שיטתיים, המצמצמים את סיכויי ההצלחה של ילדיהם, כפי שניסח זאת שלום. שלום מבין שהוא בר-מזל, הוא היוצא מן הכלל שמסוגל להצליח כנגד כל

הסיכויים, אבל הוא אינו רוצה להסתכן כך עם ילדיו. הוא יודע שבמצב ההשכלה הנוכחי הסיכויים אינם נוטים להצלחת ילדיו, ולכן בוחר לשלוח אותם למורים פרטיים באנגליה ובמתמטיקה. הוא אינו מצהיר על כך באופן פומבי, אך זוהי הדרך שלו להוביל לשינוי.

מקרה הבוחן החרדי מראה גם כיצד הורות היא תקופה שבה גברים ונשים חרדים בוחנים מחדש את הסטאטוס קוו החרדי (Taragin-Zeller, 2024). כמו כן, אנו מצביעות על כך שערעור הסטאטוס קוו של החינוך החרדי משקף זיקות שונות למנהיגים חרדים, וכן למדינה. ראשית, ההודאה בכך שהסטאטוס קוו אינו מספיק היא התרסה ברורה נגד האמונה שפוליטיקאים ומנהיגים חרדים הם האמונים הבלעדיים על טובת הציבור. מרבית ההורים פועלים בהיחבא כדי לשנות את המצב, כמו במקרים של רכישת מגזין מדעי או העסקת מורה פרטי לאנגלית. זוהי אסטרטגיה הורית לפעולה בתוך הבית, המתאימה במיוחד לרמות הפיקוח החברתי הגבוהות המאפיינות את החיים החרדיים (Fader, 2009; Kasstan, 2019; Stadler, 2009; Taragin-Zeller, 2023). ואולם, הורים הבוחרים לשלוח את ילדיהם לממ"ח (חינוך ממלכתי-חרדי) – זרם חינוך ציבורי חדש – החינוך החרדי הלאומי, מתריסים בפומבי, מעשה שנכון לימים אלה כרוך במחירים גבוהים מדי עבור משפחות רבות. על כך יעידו המספרים: רק 5% מההורים החרדים בוחרים לשלוח את ילדיהם לממ"חים (היון, 2021), אך רבים נוספים מעידים על רצונם לעשות כן.

החיפוש אחר חינוך מעבר לזה החרדי המוסדי מעיד על זיהוי גובר של הצורך בשינוי, וההורים אינם מחכים עוד להנהגה שתבצע את השינויים הנדרשים. בעוד ההורים חלוקים בעיצוב בחירה זו כמעשה פרטי או ציבורי, בעצם הבחירה שלהם לפעול הם משקפים ארגון מחדש של הסמכות הדתית ושל הכוח הדתי, כמו גם פתיחות הולכת וגוברת להשתלבות במדינה. במקום להמשיך בשיח היוצר גבולות של "אנחנו" ו"הם", פרקטיקות אלו מציגות מערכת יחסים היברידית וגמישה בין הורים חרדים לתשתיות השונות של המדינה. ההורים שבחרו במסלול הפרטי פועלים ליצירת שינוי באופנים שאינם מערבים במפורש את המדינה, ואילו ההורים שבחרו לשלוח את ילדיהם לממ"ח משקפים מהלך מכוון לשילוב פיקוח ומימון ממלכתי בחינוך ילדיהם. במקום להיאבק בהשפעת המדינה או לשמר את נפרדותם מהחברה החילונית ומהמדינה הליברלית (Almond, Appleby, & Sivan, 2011), הורים אלו מפגינים רצון רב ביותר לשלב את המדינה בחייהם, במקום להרחיק אותה (ראו Stadler, 2009; Stadler, Lomsky-Feder, & Ben-Ari, 2008).

מצב עניינים זה משליך גם על שינויים בתפיסות לגבי אחריות אזרחית חרדית. חרדים בישראל זוכים לביקורת מתמדת על שאינם משרתים בצבא ועל שאינם משתתפים

בהשכלה הגבוהה ובכוח העבודה. ממצאים אלו מלמדים כי אפשר לראות בבחירה ההורית להרחיב את "לימודי החול" אימוץ של ביקורת ציבורית זו, שמנהיגי החרדים נאבקים בה ומתנגדים לה. בעוד השיח ההורי המפורש מתמקד ב"חיים טובים יותר" לילדיהם (באמצעות חינוך והשתתפות עתידית בכוח העבודה), שיח זה מעלה שאלות לגבי שינוי פוטנציאלי בתפיסות של האזרחות החרדית. במחקרם על התנדבות חרדית בזק"א וביד שרה מציינים נורית שטדלר, עדנה לומסקי-פדר ואייל בן-ארי כיצד החרדים "הגדירו מחדש כיצד ניתן לממש תרומה אזרחית" (Stadler, Lomsky-Feder, & Ben-Ari, 2008). מאמר זה מציע לראות בהורות חרדית עכשווית זירה נוספת לפעולה אזרחית. (228)

המקרה הראשון מדגיש כיצד אקט פרטי לכאורה – הנעשה בבית, בלי הצהרות – נושא משמעויות אזרחיות. הבחירה החינוכית של ההורים משקפת בפועל תפיסות לגבי החברות של הילדים, לגבי אופיו של המגזר החרדי וזיקתו לחברה כולה בעבר, בהווה ובעתיד. כלומר, הפעולה להנגשת הידע מביעה אמונה של ההורים לגבי עתידם של הילדים החרדים והשתתפותם בשוק העבודה ובחברה האזרחית. פעולה הורית זו מוטלת עליהם בהיעדר מענה מדינתי, משום שהמדינה מעדיפה נציגות חרדית שסדר היום שלה אינו עולה בקנה אחד עם כלל האזרחים החרדים.

מקרה זה עסק בחרדים, קבוצת מיעוט תרבותית שיש לה גם כוח פוליטי רב; המקרה הבא עוסק בתנועות הבוגרים של תנועות הנוער הציוניות וקיבוצי המחנכים שהקימו. בסוף המאה הקודמת יזמו בוגרים של תנועות הנוער הקמה של קיבוצי מחנכים – קבוצות אנשי חינוך חלוציים שלקחו על עצמם חיי שיתוף לצד עבודה משימתית בפרויקטים חברתיים-חינוכיים למען החברה הישראלית. כקבוצה בעלת מאפיינים הגמוניים שבוחרת באורח חיים שממקם אותה בשוליים ומציבה אלטרנטיבה תרבותית, לקיבוצי המחנכים יחסים מורכבים עם המדינה. בשני המקרים עולה שחינוך וכלכלה הם זירות מרכזיות למשא ומתן של הורים עם המדינה, ומתבטאים בהם ממדים של אזרחות. בעוד במקרה של הורות חרדית מדובר בפעולות יומיומיות של יחידים, המקרה הבא עוסק בפעילות הורית יומיומית של קהילה.

2. כלכלת המוסר כאלטרנטיבה לניאור-ליברליזם: הורות קיבוצית בתנועות הבוגרים

חברי קיבוצי המחנכים של תנועות הנוער הציוניות ניגשים לסוגיה של יצירת משפחה באמצעות תהליכי למידה משותפים סביב הבאת ילדים, משפחה והורות. במהלך השנים החברים מתמודדים עם סוגיות של הולדה, הורות מוקדמת, בחירת בתי ספר וגידול ילדים בחברה צרכנית. במבט היסטורי, הקיבוצים המקוריים עסקו רבות בנושא המשפחה. המשפחה נתפסה כשריד של החברה הבורגנית הקפיטליסטית, שהקשרים האינטימיים בה מאיימים על עקרונות השוויון והחיים הקהילתיים הנדרשים להיווצרות חברה סוציאליסטית חדשה (Lieblich, 2010). גם בקיבוצים אלה ניסו לעצב מחדש את המשפחה באופן שיגביר את השוויון והצדק החברתי (Spiro, 2017). כיום, בחברה הישראלית ההיפר-צרכנית, המשפחה מאיימת לפנות לאינדיבידואליזם ולניאור-ליברליזם, ומציבה אתגרים למשימה החברתית של שוויון וחיי שיתוף.

חברי קיבוץ לב, למשל, מקיימים ימי עיון וסמינרים סביב מה שכינו "מחברה של הורים לחברה הורית". במפגש אחד, שהתקיים במתכונת של קבוצות קטנות של כ-10-15 חברים, דנו בחינוך לגיל הרך במטרה ליצור הבנה משותפת של אופי השלב ההתפתחותי, האתגרים עבור הורים לילדים בגיל הרך ומצב החינוך בארץ לגילי 0-3 (לא מפוקח ובתשלום) וגילי 3-6 (מפוקח עם אפשרויות ציבוריות חינוכיות ועד חינוך פרטי בתשלום). המפגש התחיל במתודת שיתוף דימויים שבה הביאו המשתתפים דימויים על אודות החינוך לגיל הרך, והמשיך בלמידה משותפת מדו"חות של משרד החינוך ושל מרכז טאוב ומחקרים אחרים על חשיבותו של חינוך איכותי בשלב זה לעתידם של הילדים ושל המדינה. חברי הקיבוץ המשיכו את החקר בקבוצות קטנות יותר, והתקדמו בניסיון למפות את השירותים החינוכיים שיש בנמצא בשדה החינוכי הישראלי עבור כל קבוצת גיל. בעקבות הלמידה התעניין יואב, שאינו הורה, בשכר הלימוד לגני ילדים במקום מגוריהם, וכיצד הקיבוץ מתקצב באותה עת את מסגרות החינוך של הילדים. שיר, שהנחתה את המפגש, שיתפה את המידע והחזירה שאלה לחברים, "היכן זה פוגש את הקיבוץ? איזה סוג של ביטחון אנחנו יכולים ליצור לעצמנו כדי שנוכל להתקדם במציאות שאנחנו נמצאים בה?". נוי, אם לילד, ציינה שבמשפחה רגילה ההורים היו עושים חישובים לאילו מסגרות הם רוצים לשלוח את הילדים ועל מה צריך לוותר כדי לאפשר זאת, ולכן בקיבוץ עליהם לחשוב על כך בצורה דומה. תחילה עליהם לקבוע מהו סדר העדיפויות לטובת הילדים ולהחליט בסוגיית מסגרת פרטית מול ציבורית, ובהתאם לכך לחשוב כיצד לגייס את הכסף הנדרש לתקצוב

המסגרת מבלי לפרק את הכלכלה השיתופית. לימור, אָם לתינוקת, המשיכה והוסיפה שהחלטה חייבת להתקבל יחד, כי היא אינה נוגעת בהעדפה של חינוך ציבורי מול פרטי, אלא בשאלות של שוויון בחלוקת תקציבי הקיבוץ בין החברים. עמיר, שאינו הורה, הביע ביקורת על כך שהשיחה נהייתה כלכלית במהותה וחדלה מלעסוק בשאלת הבחירה (פרטי/ ציבורי) ברמה העקרונית והערכית. בסוף המפגש הסכימו חברי הקבוצה להמשיך את התהליך ולהיעזר ב"כלים של השיתוף" ובלמידה משותפת כדי להגיע להסכמות על אודות המסגרות החינוכיות של הילדים ומימוןן.

חברי הקיבוץ משתמשים במפגשי לימוד אלה כדי להבנות דרכים לחלוקת משאבים צודקת לאחר לידה, לקבלת החלטות משותפות לגבי ההרשמה למסגרות חינוכיות לגיל הרך, ולגידול ילדים במשותף תוך שמירה על משאבים ומרחב לרצונותיהם של חברים שאינם הורים (כאלה שעדיין אינם הורים וגם חברים אל-הוריים). לתהליכי הלמידה שתי השלכות רצויות: עיצוב גידול הילדים כמעשה שמגביר שיתוף קהילתי, ונוסף על כך, עצם הדיון, ההתלבטות והלמידה המשותפים והמתמידים המעמיקים את יחסי השיתוף ותורמים לקיומה של חברה שיתופית וקואופרטיבית. על-פי תפיסתם של חברי הקיבוץ, חברה שיתופית תספק שמירה על רמה כלכלית סבירה ותמיכה מעשית ורגשית לעבודה ההורית-צרכנית המכוונת לספק את צורכי הילדים (בחירת בתי ספר, שכונת מגורים וכיוצא בזה), כאשר הם מתפרנסים מעבודות חברתיות וחינוכיות שהשכר בהן נמוך, אך הן מספקות מבחינה אידיאולוגית.

במהלך תהליך הלמידה על "חברה הורית" ניסו חברי הקיבוץ לערער על התפיסה המצומצמת שלפיה המפגש בין הורים לילדים של אחרים מתרחש רק במסגרות חינוכיות. הם חיפשו דרכים ליצירת מחויבות לכלל הילדים בקרב הורים ובקרב מי שאינם הורים, ובה בעת למנף את הטיפול בילדים לדבר ש"גביר את השיתוף בינינו". במפגש למידה אחד הם עברו פעילות שהזמינה את חברי הקיבוץ (הורים ולא-הורים) לשתף בדימויים שיש להם על אודות "הורות בקיבוץ", ולקיים שיח על האופנים שבהם ההורות משנה את היחסים בקיבוץ. לקראת אחד הסמינרים, דליה, שהייתה חברה בצוות התכנון של הסמינרים, התנדבה לארגן מסגרת לשמירה על הילדים בזמן הלמידה של המבוגרים. המסגרת תעוצב כ"מתודה" של התנסות באפשרות ללקיחת אחריות משותפת של כלל החברים על הילדים.

הורות בקיבוצי מחנכים היא עשייה מתמשכת וייחודית בהיותה חלק מפעולה אזרחית ליצירת כלכלה מוסרית אלטרנטיבית. באמצעות שימוש בקיבוץ כתחום ליצירת הסדרים

חלופיים של הורות וגידול ילדים, הופכת ההורות לאתר של עיסוק בדגמים של מדינה וכלכלה. לדוגמה, קיבוץ מחנכים, המאפשר הארכה של חופשת לידה, יוצר אלטרנטיבה תרבותית ללא ערעור על המדיניות. כאשר הורים חוברים לבחירת מסגרת חינוכית משותפת עבור ילדיהם הם אינם מערערים על כך שהשדה החינוכי פועל לפי הגיון השוק, אך לבחירה הקולקטיבית שלהם יש השפעה על אותו שוק, והיא מאפשרת להם להיות מעורבים ולהשפיע יותר על בית הספר הנבחר. תמיכה כלכלית ורגשית בתקופת הפיכתם להורים ובתהליך גידול הילדים מסייעת גם היא להעביר את מוקד ההורות מחובת הפרט לדאוג לעיצוב עתיד ילדיו למאמץ קולקטיבי הנתמך במשאבי הקיבוץ ובאנשיו. הבחירה בלמידה כדרך ליצירת דגמים חלופיים של הורות בכלכלה משותפת היא מעשה אזרחי. היא מושתתת על גישה לשפע של ידע תרבותי – אקדמי, היסטורי וממסדי – וכן על מסורת היסטורית-חברתית בתנועה הקיבוצית – שיחה אינטימית קבוצתית ולמידה דיאלוגית (Katriel, 2004).

בעוד שני המקרים הראשונים – הורות חרדית ותנועות הבוגרים של תנועות הנוער – מדגישים את הסביבה של חינוך, תעסוקה וכלכלה כזירות של פעולה הורית בעלות משמעויות אזרחיות, המקרה הבא מציג אימהות לילדים טרנסג'נדרים, הבאות במפגש עם המדינה על זרועותיה השונות – חינוך, בריאות ורווחה. הפעולה ההורית שלהן כוללת התמודדות עם שיח חברתי ופוליטי, קבלת שירותים מותאמים ושינוי מדיניות. זוהי מערכת יחסים טעונה של הורה-מדינה, שכן האימהות מעוניינות לקדם אלטרנטיבה מגדרית תוך כדי שהן נזקקות לתמיכת המדינה בנושא, אך גם ביקורתיות כלפיה ומתגוננות מפניה.

3. אימהות פרואקטיבית: אימהות לטרנסג'נדרים

בדומה למדינות רבות בעולם, בשנים האחרונות עלה שיעור הפונים למרפאות מגדר ולארגון "ברית הלביות", ארגון משפחות לילדים טרנסג'נדרים שהוקם בשנת 2016 (Segev-Becker, 2020; לבני קייש, 2024). המחקר, איכותני ומבוסס ראיונות, עוסק באימהות לילדים ובני נוער טרנסג'נדרים, כלומר, אימהות שילדיהן מבטאים התנהגות מגוונת מגדרית שבאה לידי ביטוי, או שיכולה לבוא לידי ביטוי, בשינוי זהותי.

מחקר ישראלי קודם מצא שהורים לטרנסג'נדרים צעירים חווים את ההורות שלהם כתובענית, ומפתחים פרקטיקות של תמיכה הורית, בכללן ליווי של הילד ותמיכה בהם במגוון זירות (Nadan, 2022). לעיתים קרובות האימהות פונות לאקטיביזם, כביטוי לאהבה אימהית, ומוצאות שהוא מפחית תחושות של חוסר אונים, בדידות ואחרות (Tsfati, 2022).

מחקר אמריקני מצא שהורים לילדים טרנסג'נדרים מגוננים על ילדיהם באמצעות סגנון פרואקטיבי (proactive advocacy). סגנון זה בא לידי ביטוי בשיתוף אחרים – למשל, רופאת המשפחה או צוות בית הספר – בשינוי המגדרי שמתרחש לפני שיעלו שאלות או תהיות. המחקר מצא שההורים בוחרים לעדכן אחרים בשיחה פנים אל פנים, בטלפון או בדוא"ל, משתפים בשינוי ומסבירים כיצד ניתן לתמוך ולסייע (Aramburu Alegria, 2018).

גם אימהות ישראליות מסנגרות באופן פרואקטיבי על ילדיהן הטרנסג'נדרים. בפרקטיקות השונות שהאימהות לילדים טרנסג'נדרים מאמצות חזרה ועלתה פרקטיקה של שליחת מכתב, המלווה את תהליך השינוי ואת קבלת ההכרה מהקהילה. התברר כי דוגמאות מכתבים מועברות בין הורים בקבוצות של ארגון "ברית הלביות". בשעת הצורך הורים מתאימים מכתב לצורכיהם, ומפיצים אותו לקהילות דוגמת קהילת ההורים של בית הספר או קהילת היישוב. העברת מכתבים בין הורים ב"ברית הלביות" ככלי יעיל להשפעה ייחודית לקבוצה, ומלמדת על הדרכים שבהן מעוצבות אזרחות אינטימית ואזרחות רגשית.

ירונה, שסיפרה בריאיון שהיא זו שכתבה את המכתב הראשון, מתארת את הפנייה שלה לבית הספר: בית הספר מתואר כנמנע וכמהוסס, ועל רקע זה מתבלטת האקטיביות שלה. ירונה מתארת את תגובת בית הספר לבקשה של אורן להציג עצמו כבן מול הכיתה ביום הראשון לשנת לימודים. בבית הספר, בדומה למה שדיווחו אימהות רבות אחרות, מבקשים לעכב את אורן מלבטא את המגדר שלו, ולדחות את מועד היציאה למועד נוח יותר. ירונה מתעקשת, ובבית הספר נבוכים:

ואז הם הסבירו, כן, אבל צריך להסביר לילדים וכן זה... אמרתי להם, תשמעו, קודם כול, הגישה שאני מצפה מבית הספר, ברמת ההסברה, זה לא לבוא ולהפוך אותו לחריג. אלא, כמו שיש ילד שהוא... שמן וילד שהוא רזה [...] ואנחנו מקבלים ותומכים בכולם, ככה גם אורן יהיה. יש בנות שמרגישות בנים, ויש בנים שמרגישים בנות ואנחנו לא יכולים להתווכח עם מה שהם מרגישים, ואנחנו מקבלים ותומכים בכולם [...] וזאת צריכה להיות הגישה שאני מצפה שתעבירו. ופתאום, כשהכנסתי את זה לקבלת האחר והשונה, שזה חלק מהתכנים שבית הספר מאוד, מאוד תומך בהם, היה להם הרבה

יותר קל. הם אמרו, אוקיי, את יודעת מה? אנחנו נציג את זה באמת ככה, ואז אפשר כן לעשות את זה בתחילת השנה (ירונה).

ירונה ממסגרת לבית הספר את היציאה של אורן מן הארון המגדרי במסגרת נוחה, התואמת את הערכים החינוכיים של המוסד. ומייד מוסיפה צעד פרואקטיבי ויוזמת הפצת מכתב להורי התלמידים:

אמרתי להם, [...] בגלל שמדובר בילדים בגיל מאוד צעיר, כי אורן התחיל בדיוק כיתה ג', אמרתי שהילדים יגיעו הביתה ויגידו להורים, תשמעו, אורן הבת הפך להיות אורן הבן. וההורים יגידו, מה פתאום, אין דבר כזה. אני כן צריכה לכתוב מכתב להורים שמסביר להם בדיוק במה מדובר [...] ישבנו וכתבנו מכתב, שהפך להיות קבוע לכל מי שבלביאות (ירונה).

לאחר כתיבת המכתב, ירונה ובן־זוגה מחכים במתח.

אז ישבנו וניסחנו מכתב ויום לפני פתיחת הלימודים, אהה, בית הספר העביר אותו להורים [...] היה מתח מורט עצבים [...] ואז התחילו שלושה ימים של אופוריה, והתגובות המדהימות שקיבלתי. תביני שעשיתי צילומי מסך כדי שברגעים קשים אני אקרא את כל התמיכה המדהימה, המטורפת הזאת שהייתה (ירונה).

הצלחת המכתב ככלי מתווך מחזקת את ירונה ומעודדת אותה. ירונה משתפת את המכתב בקבוצת ברית הלבאות, והמכתב עובר גלגולים שונים וחוזר ומופץ בקהילות שונות. הילה, אמא של תהל, מספרת שגם תהל ביטאה זהות טרנסג'נדרית בחופשת הקיץ. היועצת בבית הספר של תהל התנגדה עמוקות לכך שתהל תציג עצמה כבת בתחילת שנת הלימודים, ובמשך חודש וחצי התנהל משא ומתן בין ההורים ליועצת. בזמן זה מצב הרוח של תהל הידרדר. לאחר חודש וחצי התעמתה הילה עם היועצת, ואמרה שעם תמיכת בית הספר או בלעדיה, בקרוב היא תפיץ מכתב בקיבוץ:

בסוף [...] אמרתי לה תקשיבי, אני ממש בקרוב הולכת לעשות איתכם, או בלעדיכם את המעבר החברתי בקיבוץ [...] ואני הולכת להוציא מכתב. אם אתם רוצים להיות שותפים, אז בואו... בואו נתאם את זה ביחד (הילה).

בלית ברירה בית הספר דאג לייעוץ, ואימץ את נוסח המכתב שההורים הציעו:

הם נערכו, הביאו [...] מהשפ"ח משהי שתדריך את כל המורות, הם הדריכו את כל המורות של השכבה. הם הוציאו מכתב להורים... לקחו את המכתב שאנחנו כתבנו... שמבוסס על מכתבים קודמים של ברית הלביות [...] והם עשו לו נוסח, הם הפכו אותו לבית-ספרי. הם לקחו את כל הדגשים ל... תיווך לילדים, ואת כל המבנה שלו, מהמכתב שלנו, פשוט הם הפכו להיות הפנים, במקום אנחנו. באיזשהו מקום הם קצת גנבו את המכתב שלנו. חשבת בהתחלה להתרגז, ואז אמרתי לא, זה בסדר. הם רוצים להיות אחראים על השיח, ניתן להם להיות אחראים על השיח בבית ספר, כי זה אומר שהאחריות עליהם (הילה).

תיאור מצומצם זה, של פרקטיקה העוברת בין אימהות או הורים, מלמדת שאימהות תובעות את זכות ילדיהן להזדהות במגדר הנבחר במרחב הבית-ספרי. הצורך להניע את צוות בית הספר מצריך מהאימהות למסגר את הנושא באופן המותאם לערכי בית הספר, להעביר ידע שנראה כי אינו מצוי בבתי הספר, ולפעול באופן פרואקטיבי. מעורבות האימהות מתחילה מפעילות מקומית למען הילדים הפרטיים שלהן, בקהילה, אך מתפשטת דרך ברית הלביות. כך, אימהות והורים פועלים לעצב מציאות המותאמת לצורכי ילדיהן.

לסיום, המקרה הרביעי מציג פעולות יומיומיות של הורות בקרב פעילות בקבוצת "אמהות על המשמר". מקרה זה הוא לכאורה מקרה קלאסי של הורות אקטיביסטית, אך ההסתכלות על הפעולה היומיומית כפעולה הורית-אזרחית מאפשרת לראות ריבוד ומורכבות שהתבוננות באקטיביזם בלבד אינה מאפשרת. מעבר למאבק המפורש נגד אלימות משטרתית, התבוננות כזאת מאפשרת לזהות מאבק נוסף על ההגדרה של "הורות טובה" ועל אופן חלוקת האחריות בין הורים למדינה בדאגה לביטחון הילדים.

4. מאבק על אחריות, ייצוג, הכרה והגנה: אימהות יוצאות אתיופיה נגד אלימות משטרתית

"אמהות על המשמר", שהוקמה ב-2015 בהשראתה של פרנוס, אימו של יוסף סלמסה ז"ל, היא "קבוצת אמהות" שפועלות לשינוי חברתי כדי "שצעירים ישראלים יוצאי אתיופיה יזכו לשוויון וביטחון בישראל", ועם זאת "חותרות לסולידריות ומתנגדות לביטויי גזענות

כלפי כל אוכלוסייה" (אמהות על המשמר, מרץ 2021). בארגון שותפות נשים יוצאות אתיופיה וכאלה שאינן יוצאות אתיופיה – בהן אימהות ביולוגיות ומאמצות, כמו גם נשים שאינן אימהות ואף מספר גברים. הקבוצה פועלת בשם התפקיד האימהי: להגן על גופם של "הילדים החומים" – גוף צעיר ופגיע שנתפס כגברי, תוקפני ומסוכן – מפני האלימות הפטריארכלית והגזענית שמפנים כלפיו הרחוב והממסד הישראלי, תוך התמקדות במשטרה ובמערכת המשפט. מקרי הקיצון, 13 מקרי מוות של צעירים בני הקהילה שנמצאו מתים אחרי מפגש עם שוטרים, הם רק קצה הקרחון: היתקלויות של צעירים יוצאי אתיופיה עם המשטרה – שמלוות בפגיעות בגופם, בנפשם, בעתידם ובמשפחתם – הן עניין יומיומי (מבקר המדינה, 2021). הפעילות של חברות הקבוצה כוללת מחאה ופעולה מול מקבלי החלטות, לצד הנצחה וליזוי משפחות הקורבנות, וכן הסברה וחינוך בתוך הקהילה ומחוצה לה, ברמה הארצית והמקומית.

"אמהות על המשמר" דורשות ביטחון, נראות וצדק, לאור העובדה שההגנה והדאגה לקיומם (חיים) ולשלומם (מניעת פגיעה בגוף ובנפש) של הצעירים היא חובה הורית וזכות אזרחית בסיסית. המדינה אינה מספקת זאת, ואף נתפסת כגורם מתעלל, מפקיר ומסכן חיים. השאיפה ההורית היא לייצר הלימה בין המרחב המשפחתי למרחב הציבורי: הקבוצה מדמינת מרחב ישראלי מוגן שמאפשר לילדים לחיות ולהתקיים בו בביטחון. הן רוצות שילדיהן יחוו עוצם "בני המקום", בלשונה של אחת הפעילות, קרי בעלי תחושת שייכות וזכאות במרחב שנוצרו בו (ציון וולדקס, טרם פורסם). ההאשמה היסודית כלפי הפקרה מתמשכת של המדינה קיבלה ביטוי קיצוני כאשר אימו של אחד הקורבנות טענה בפניי שהמדינה בגדה בה, ו"הרגה לי ילדים".

מעבר לביטחון של הצעירים בעודם בחיים עולה גם עיסוק בהכרה ובדאגה לילדים לאחר מותם. פעולות אֵבֶל והנצחה מהוות ביטוי מוכר בחברה הישראלית הן להמשך עבודת הדאגה והטיפול ההורי, הן למעמד אזרחי מקודש של הורים שכולים בחברה הנמצאת בסכסוך בלתי־נשלט. היעדר ההכרה באובדן של משפחות נפגעי אלימות משטרתית, והיעדר לקיחת אחריות מצד הגורמים שביצעו את המעשים האלימים או שמחפים על התוקפנות, מנכיחים את חוסר ההכרה בערך חיי האזרחים שנהרגו, ומעמיקים את פגיעותן ומחיקתן של המשפחות גם לאחר מות יקיריהן. הדבר מביא לידי ביטוי את היררכיית האזרחות בחברה הישראלית, המכוננת בהקשר אתנו־לאומי ומיליטריסטי. נוצרת הבחנה במידת ה־grievability (Butler, 2009), בין אלה שזוכים להכרה בחייהם ולהנצחה במותם, לאזרחים פחותי ערך שאינם ראויים לאבל קולקטיבי.

התבוננות בפעילותן של "אמהות על המשמר" חושפת מגוון פרקטיקות הוריות, גלויות וסמויות, שמעוררות את השאלה: מהי הורות טובה? ומי אחראי ליישמה? כפי שראינו, המשא ומתן מתנהל בראש בראשונה מול המדינה בשאלות של הגנה ואחריות לביטחון הילדים; אך גם מול ייצוגים של משפחות יוצאות אתיופיה בשיח הציבורי הישראלי, על הסטריאוטיפים הגזעניים שמוטמעים בו. מלבד זאת, הקרימינליזציה של "הילדים החומים" (קרי, התפיסה שילדים כהי עור הם עבריינים בפועל או בפרטנציה) חושפת הנחה שהחינוך ההורי עצמו לוקה בחסר. המצב מחייב את ההורים בעבודת רגש מאומצת כדי להתגבר על הדיסוננס הקוגניטיבי ועל הכעס שיחס זה מעורר בהם ובילדיהם, ובפעולות של דה-סטגימטיזציה (Lamont, 2018), כגון העלאה על נס של החינוך והתרבות של יוצאי אתיופיה כאלטרנטיבה חינוכית מתחרה ועדיפה מבחינת מוסרית-תרבותית. חלק מההורים, בעיקר בקרב דור הביניים שעלו לארץ בצעירותם, חשים תסכול על כך שנושלו מתרבות האם או חרטו על שזנחו אותה לטובת היטמעות במרחב הישראלי הלבן, וכעת מתקשים אך מתעקשים להנחיל אותה כעוגן לילדיהם (Mola, 2018; Admasu, forthcoming). אחת הפעילות הסבירה כי הצורך להנכיח את ערכי התרבות של הקהילה נובע מרצונה של קבוצה שלא זכתה להכרה בדרכים אחרות "לתפוס מקום כאזרח". לטענתה, החינוך לגאווה תרבותית הוא ניסיון לתקן את השבר שיצר מיתוס הצלת יהודי אתיופיה, שבפועל מוחק את גבורת דור ההורים והסבים שהתעקשו לאחוז בחלום הציוני ושילמו עבור אמונה זו מחירים משפחתיים קשים שאינם מונצחים בזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי. לטענתה זו גם תגובת נגד לנישול המתמשך של ההורים מסמכותם החינוכית עם בואם לארץ, כאשר רבים מצעירי הקהילה נשלחו לפנימיות לחינוך מדינתי מחדש (הרצוג, 1998; בן-עזר, 1992). כלומר, מתנהל מאבק גלוי וסמוי על הסמכות ההורית סביב חינוך, הגנה ומשמעת, ועל שאלות של ייצוג תרבותי, הכרה והגדרה.

דוגמה מובהקת וקיצונית אירעה במהלך הדיונים במשפטו של קצין המשטרה שירה בסלומון טקה ז"ל, תיק שהסתיים לאחרונה בזיכוי שעליו ערערה הפרקליטות (גם הערעור נדחה). במהלך המשפט הובנו סיפורים סותרים ומתחרים על דמותו של סלומון כקורבן או תוקפן. הוריו, שנכחו באולם בכל הדיונים, לא קיבלו הזדמנות להשמיע את קולם. זאת בעוד הנרטיב שהציגו השופט ובאי כוחו חזרו והציבו במרכז הדיון את אבהותו של השופט ואת הדאגה שחש, לכאורה, לשלומם של בני משפחתו באירוע. אחת הפעילות אמרה לי: "מההתחלה השופט היה בחמלה על השופט, הוא סוג של אבא שלו, מגונן עליו". הפעילה קובלת על התלכדות המבטים החומלים והדואגים (השופט, השופט, הילדים הלבנים) שיוצרת התלכדות אינטרסים בין מדינה ואזרחים-הורים (מסוימים) תוך הפקרת אחרים.

למול מנגנונים מדינתיים שמייצרים ומנציחים הדרה ופגיעות, האקטיביסטים של "אמהות על המשמר" וחלק ממשפחות הקורבנות ניצבות במרחב הציבורי לא רק כאימהות שדואגות לשלום ילדיהן הפרטיים, אלא כמי ששואפות להציב דגם אחר של הורות ודאגה לצעירי הקהילה ולקולקטיב הישראלי כולו. במובן זה, הסולידריות של "אמהות על המשמר" עם נפגעי אלימות משטרתית ממגוון רקעים, באופן שחוצה גבולות לאומיים, אתניים/גזעיים ודתיים, מציבה תמונת עולם ערכית חלופית, שכוללת מחויבות לשלומם של כלל אזרחי ישראל, ומגיעה עד כדי דאגה לשלומם של שוטרים שהם עצמם נפגעי אלימות משטרתית. גם המסרים החינוכיים שנשמעים לא פעם באירועי מחאה וזיכרון שעורך הארגון – דברים אשר מופנים לשוטרים, לציבור הישראלי דרך התקשורת, או לקבוצת הפעילות עצמה – מרבים להדגיש לצד הזעם כלפי המדינה ערכים של ציונות, אהבה למדינה ודאגה לדמותה. המסרים של "אמהות על המשמר" מבטאים תפיסה של אחריות אזרחית שמעוגנת במסורת היהודית ובהשתתפות בסיפור הישראלי, כזו שמקדמת מוסריות כלל-אנושית חוצת מגזרים, כמאמר הסיסמה "לא שחור ולא לבן, כי כולנו בני אדם".

דיון

במאמר זה אנו טוענות כי יש ערך להרחבת הדיון על משפחתיות בישראל ולהפנייתו של נקודת המבט מהיחידה המשפחתית אל הפעולה ההורית ומשמעויותיה האזרחיות. במבט על פעולות אזרחיות הוריות אנו מציעות לכלול מגוון רחב של פעולות יומיומיות של הורים למען ילדיהם. זאת מתוך הבנה שאזרחות מתעצבת דרך פעולות הוריות אלו, וכי יש לה השלכות בהקשר של מפגש בין-דורי (הורים-ילדים, הווה-עתיד), בהקשר של יחסי אזרח-מדינה, כמו גם בהקשר של יחסים בין אזרחים מקבוצות שונות. ההתבוננות בפעולה הורית כפעולה אזרחית חושפת שהמשפחתיות אינו רק תולדה של תהליכים היסטוריים ותפיסות דתיות ותרבותיות, אלא הוא מתעצב ומשתנה באופן יומיומי וחלק מתהליכים אינטימיים בין אזרחים ובין עצמם ובין אזרחים למדינה.

מאיימות הפועלות נגד אלימות משטרתית ועד הורים חרדים הדואגים להשכלת ילדיהם, הפעולה ההורית האזרחית אינה מאפיינת רק קבוצות ממעמד מסוים או קבוצות בעלות אג'נדה פוליטית מסוימת. במאמר אנו מראות כיצד פעולות הוריות מקבלות ביטוי שונה בקבוצות ממיקומים שונים. אנו גם מצביעות על האופנים שבהם פעולות אלו משקפות תביעות שונות ולעיתים מנוגדות מהמדינה. למשל, פעולה הורית הפועלת נגד מגמות של

ניאורליברליזם לעומת פעולות הוריות שדווקא מנכסות את יסודות הליברליזם כדי לתבוע הכרה וזכויות (של ילדים טרנסג'נדרים). כלומר, פעולות הוריות עשויות לבטא משא ומתן מורכב בין ציפיות מהמדינה ותפיסות אזרחיות שונות. מלבד זאת, בכל פעולה הורית ישנם ממדים של שימור ושינוי של הסדר החברתי הקיים. למשל, כאשר "אמהות על המשמר" קוראות להכרה ולדאגה לילדים לאחר מותם באמצעות פעולות אבל והנצחה, הן משמרות את היסוד המיליטריסטי בחברה הישראלית. החיבור בין הגישה ההצטלבותית לאזרחות אינטימית עשויה להרחיב את ההבנה על אודות כוחן ומגבלותיהן של פעולות הוריות לעצב את המדינה, ואת זיקת המדינה למוסד המשפחה.

מכלל המקרים שהוצגו עולה שפעולה הורית יכולה להיות פעולה בסיסית באזרחות, כלומר, פעולה של העברה בין־דורית והשתתפות בעיצוב מציאות החיים של הדור הבא במדינה. היא גם מתגלה כזירה של משא ומתן עם המדינה סביב זכויות וחובות של אזרחים והיחסים הראויים בינם ובין המדינה, כמו גם לגבי אופן דמיון הקולקטיב. ניתוח הורות כתחום של מעורבות ושל פעולה אזרחית מרחיב את ההבנה של פעולה אזרחית – היכן וכיצד היא מתרחשת, על־ידי מי, מהם ההיבטים הרגשיים המאפיינים ומעצבים אותה ואילו סוגי מעורבות היא יכולה לכלול. בעקבות מחקרים שמדגישים ממדים של אזרחות רגשית ואזרחות אינטימית, אנו חושפות באמצעות מקרי הבוחן שלנו כי פעולות יומיומיות שנתפסות לרוב כפרטיות או כאינדיבידואליות נושאות משמעויות פוליטיות הקשורות לשייכות לקולקטיב, ליחסים בין אזרחים למדינה ולעיצוב דמותה של המדינה. נקודת המבט התיאורטית הזאת חיונית להבנת מנעד רחב מאוד של קבוצות חברתיות והאג'נדות האזרחיות המגוונות שלהן.

נוסף על כך, מבט מלמטה, הבוחן במקביל מגוון מקרים של פעולות הוריות אזרחיות, מאפשר לנו לצייר תמונה רבת־פנים של יחסי מדינה–משפחה. העמדת מקרי הבוחן השונים זה לצד זה מאפשרת לנו לזהות את מוקדי הכוח שהמדינה מפעילה ואת נקודות המפגש של הורים עם פניה השונות של המדינה ומוסדותיה. המבט המרובה והמרובד חושף מארג של יחסי כוח ומשא ומתן אקטיבי (מדומיין וממשי) בין הורים שונים ובין הורים למדינה, באופן שמחייב חשיבה ביקורתית על משפחות מגוונות וניתוח שמביא בחשבון הצטלבויות בין מגדר, מעמד, גזע/אתניות, מיניות ולאום. ניתוח זה חושף אילו כוחות מדינתיים פועלים על הורים מקבוצות חברתיות שונות, ואיזה הון תרבותי, חברתי וכלכלי עומד לרשותם בבואם ליצור עתיד טוב יותר לילדיהם ולנהל משא ומתן על הטוב המשותף. ההתבוננות בפעולה ההורית כבפעולה אזרחית מלמדת שהמשא ומתן על

יחסי מדינה-משפחה מתנהל סביב כמה צירים או שאלות עומק: מהי אחריות הורית? מהו תפקיד המדינה? אילו צרכים ורגשות נוכחים ביחסים שבין האזרח למדינה? כיצד מובנים הקשר הבין-דורי, המעבר מילדות לבגרות והיחס בין הפרט לכלל? כיצד מדמיינים ומעצבים את הטוב המשותף ומהן דרכי הפעולה הראויות לממשו? לכל אחת מהקבוצות שבחנו יש תשובות שונות לשאלות אלו.

לסיכום, המחקר על משפחתיות חידד את מרכזיותה של המשפחה – כמוסד, כחוויה, כערך תרבותי – שמעוצבת בידי כוחות היסטוריים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים. במקביל, המחקר הקיים על הורות ואקטיביזם הורי לימד אותנו רבות על כך שאזרחים לוקחים על עצמם תפקידים ופעולות במרחב הציבורי מתוקף תפקידם ההורי. מאמר זה מפגיש בין התובנות שעולות משני סוגי ספרות אלו ומראה את הכוח החברתי הטמון בפעולות יומיומיות של הורים מקבוצות שונות לשאת ולתת עם המדינה על פניה השונות, על השייכות לקולקטיב ועל היחסים של קבוצות שונות עם המדינה זו עם זו. להרחבת הפרדיגמה של משפחתיות חשיבות גדולה במיוחד ברגע הנוכחי, רגע של קריסה ומשבר אמון עם המדינה, התגברות תהליכים ניאורליברליים ופילוג חברתי. ברגע זה, לטענתנו, חשוב לבחון את המשפחה בכלל ואת ההורות בפרט כזירה מרכזית של אזרחות. עד כה נותרו סוגיות ותופעות כמו אלו שאנו חוקרות בשולי המחקר, ואנחנו מבקשות לפתוח באמצעותן ערוץ חדש בחקר המשפחתיות בישראל. מקרי הבוחן שלנו חושפים שהורים פועלים כשחקנים חברתיים חשובים – לבד או בשיתוף פעולה עם הורים אחרים – מתוך מיקומם החברתי ולעיתים כנגדו, ומשמשים מתווכים אקטיביים בין היחידה המשפחתית והחברים בה לבין פניה השונות של המדינה. שימת הדגש על הפעולה ההורית היומיומית ועל השלכותיה האזרחיות מראה שלעיתים המוטיבציה, או ההשלכות של הפעולות הללו, נוגעת לא רק לילדיהם הפרטיים אלא גם לטובת הדור הבא כולו. מעבר לכך, הפעולות הללו מייצרות – במתכוון או כתוצר לוואי – תפיסה על אודות היחס הראוי בין האזרחים למדינה ועל טיב האחריות ההורית והמדינתית וגבולותיה. פרספקטיבה זאת מתיקה את נקודת המבט התיאורטית מהתייחסות למבנה החברתי כנקודת מוצא להתמקדות בפרקטיקות חברתיות כיחידות ניתוח, ובכך מאפשרת לבחון את הדרכים שבהן הן משקפות קטגוריות חברתיות בפעילות יומיומית, אך גם מכוננות אותן.

סדר היום שאנחנו מציעות עניינו הרחבה והפניה של נקודת המבט המחקרית לכמה כיוונים חדשים: ראשית, אנו מציעות להפנות את המבט אל פעולות הוריות יומיומיות שאינן מזוהות בקלות כפעולות פוליטיות ואזרחיות. אף שהדבר לא תמיד ניכר לעין,

הן למעשה משקפות או מבנות תפיסה מסוימת של חובות וזכויות אזרחיות. שנית, ישנה חשיבות מרבית בניתוח תפיסות שונות בנוגע לחלוקת העבודה בין ההורים לבין המדינה, ובאופנים שבהם אלו משתנים מזמן לזמן. במקרים שהצגנו, פעולות הוריות נובעות מהיחס בין האזרחים למדינה, כלומר האזרחים לוקחים על עצמם אחריות כהורים במקומות שהמדינה על מוסדותיה ועל מדיניותה אינה נכנסת אליהם או שאינה מממשת את הבטחתה, או שפעולתה אינה עולה בקנה אחד עם תפיסות ההורים. פעולות הוריות אלו פועלות באמצעות משא ומתן על כלכלה של רגשות בחברה, ובמישורים של הכרה, משאבים ונגישות. ברגע הנוכחי, המשקף נקודת שפל באמון האזרחים במדינה וקיטוב בין אזרחים, חשוב במיוחד לנתח את האופנים שבהם פעולות אזרחיות, קטנות כגדולות, במרחב הפרטי והציבורי, מקבלות פנים חדשות ומשנות את פני המדינה כדי ליצור חברה טובה יותר. כחוקרות עלינו לשים לב לשינויים הללו, גם אם קשה להבחין בהם. באופן זה, ההתבוננות בפעולה הורית כבפעולה אזרחית תאפשר למחקר לתפוס את ההשתנות הדינמית של המשפחתיות כחלק מתהליכים אינטימיים בין אזרחים מקבוצות מגוונות ובין עצמם, ובין אזרחים והמדינה.

רשימת המקורות

- אמהות על המשמר, (2021, מרץ). **מסמך חזון**. ארכיון אישי, תניא ציון וולדקס.
- אמיר, דלילה (1995). "אחראית", "מחויבת" ו"נבונה": כינון נשיות ישראלית בוועדות להפסקת הריון. **תיאוריה וביקורת** 7, 247–254.
- בן-עזר, גדי (1992). **כמו אור בכד: עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה**. ירושלים: ראובן מס.
- ברקוביץ, ניצה (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל, **סוציולוגיה ישראלית** (1), 277–318.
- גלבע-אופנהיים, עינת (2024). מותאמים: הסחרה, תפיסות נורמטיביות וטובת הילד בתהליך האימוץ בישראל. **סוציולוגיה ישראלית כ"ה** (1), 52–76.
- גמליאל, טובה (2005). תרבות הקינה של נשים יהודיות בנות תימן: מבחן לקטגוריות חברתיות. **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי** כג, 61–88.
- דהאן-כלב, הנרייט (2018). **נשים בשימון: מרי וסירוב בשולי החברה**. תל אביב: רסלינג.
- היון, אליעזר (2021). **ממ"חים (חינוך ממלכתי-חרדי) ושיבות תיכוניות חרדיות: נתונים מרכזיים, חסמים, מענים והמלצות עתידיות**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

הקר, דפנה ויופי תירוש (2022). שחיקת האימהות והתבססות ההדרה במשפט כאיום על מעמדן האזרחי של נשים בישראל, **קריאות ישראליות** 1, 74–82.

הרצוג, אסתר (1998). **הבירוקרטיה ועולי אתיופיה, יחסי תלות במרכז קליטה**. תל אביב: צ'ריקובר.

השש, יאלי (2022). **בת של מי את? דרכים לדבר פמיניזם מזרחי**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

לבני קייש, מירב (2024). ריאיון. ארכיון אישי, עינת גלבער-אופנהיים.

מבקר המדינה (2021). התנהלות גורמי האכיפה מול יוצאי אתיופיה. **דוח ביקורת שנתי**. ירושלים: מבקר המדינה.

מלמד, שהם (2004). "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פריז והבנייתו של "האיום הדמוגרפי" בחוק גיל הנישואין. **תיאוריה וביקורת** 25, 69–96.

ציון וולדקס, תניא (טרם פורסם). "סולידריות שברירית: אפקט, גבולות ומרחב באקטיביזם אימהי נגד אלימות משטרתית בישראל", בתוך מירי רוזמרין ורחל לוי הרץ (עורכות), **ארגון כלים פמיניסטי בעת הזו**. ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

קרומר-נבו, מיכל (2006). **נשים בעוני: סיפורי חיים – מגדר, כאב, התנגדות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ששון-לוי, אורנה ותמר רפפורט (2002). גוף, אידיאולוגיה ומגדר בתנועות חברתיות. **מגמות** מא(4), 489–513.

Admasu, Dany B. (Forthcoming). *Blackness in Israel – The case study of Ethiopian Jews: A historical discourse on Jewishness, whiteness, and blackness in modern Zionism*. The Vidal Sassoon Studies in Antisemitism, Racism, and Prejudice. De Gruyter.

Almond, Gabriel A., R. Scott Appleby, & Emmanuel Sivan (2011). *Strong religion: The rise of fundamentalisms around the world*. Chicago: University of Chicago Press.

Aramburu Alegria, Christine (2018). Supporting families of transgender children/youth: Parents speak on their experiences, identity, and views. *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 132–143.

Ariely, Gal (2021). *Israel's regime untangled: Between democracy and apartheid*. Cambridge: Cambridge University Press.

Athamneh, Sinyal, & Orly Benjamin (2021). Mothers' responsibility as transmitters of gendered moral rationalities: Working-class Palestinian mothers living in Israel. *British Journal of Sociology of Education* 42(4), 571–587.

Berkovitch, Nitza, & Shlomit Manor (2023). Between familism and neoliberalism: The case of Jewish Israeli grandmothers. *Feminist Theory* 24(4), 597–617.

Birenbaum-Carmeli, Daphna (2004). "Cheaper than a newcomer": On the social production of IVF policy in Israel. *Sociology of health & illness* 26(7), 897–924.

Briggs, Laura (2017). *How all politics became reproductive politics: From welfare reform to foreclosure to Trump*. Berkeley: University of California Press.

Butler, Judith (2009). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. New York: Verso.

Carreon, Michelle E. & Valentine M. Moghadam (2015). "Resistance Is fertile": Revisiting maternalist frames across cases of women's mobilization. *Women's Studies International Forum* 51(July-August) 19–30.

Cucchiara, Maia (2013). "Are we doing damage?" Choosing an urban public school in an era of parental anxiety. *Anthropology & Education Quarterly* 44(1), 75–93.

El-Or, Tamar & Gideon Aran (2014). Giving birth to a settlement: Maternal thinking and political action of Jewish women on the West Bank. In Judy Brink & Joan Mencher (eds.), *Mixed blessings: Gender and religious fundamentalism cross culturally*. New York: Routledge, 159–178.

Fader, Ayala (2009). *Mitzvah girls: Bringing up the next generation of Hasidic Jews in Brooklyn*. Princeton: Princeton University Press.

Fortier, Anne-Marie (2016). Afterword: Acts of affective citizenship? Possibilities and limitations. *Citizenship Studies* 20(8), 1038–1044.

Fogiel-Bijaoui, Sylvie & Reina Rutlinger-Reiner (2013). Guest editors' introduction: Rethinking the family in Israel. *Israel studies review* 28(2), vii–xii.

Franklin, Sarah (1997). *Embodied progress: A cultural account of assisted conception*. UK: Routledge.

Ginsburg, Faye & Rayna Rapp (1991). The politics of reproduction. *Annual review of Anthropology* 20(1), 311–343.

Golden, Deborah & Lauren Erdreich (2014). Mothering and the work of educational care – An integrative approach. *British Journal of Sociology of Education* 35(2), 263–277.

Golden, Deborah, Lauren Erdreich, & Sveta Roberman (2018). *Mothering, education and culture: Russian, Palestinian and Jewish middle-class mothers in Israeli society*. London: Springer.

Halperin, Liv (2023). Beyond clueless mothers: Israeli "Women Wage Peace" activists' perceptions of why women are key to peacemaking. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 1–24.

Hartas, Dimitra (2014). *Parenting, family policy and children's well-being in an unequal society*. Springer.

Hashiloni-Dolev, Yael (2018). The effect of Jewish-Israeli family ideology on policy regarding reproductive technologies. In Hagai Boas, Yael Hashiloni-Dolev, Nadav Davidovitch, Dani Filc, Shai J. Lavi (eds.), *Bioethics and biopolitics in Israel*. Cambridge: Cambridge University Press, 119–138.

Hays, Sharon (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.

Ivry, Tsipy & Elly Teman (2019). Shouldering moral responsibility: The division of moral labor among pregnant women, rabbis, and doctors. *American Anthropologist* 121(4), 857–869.

Kahn, Susan Martha (2000). *Reproducing Jews: A cultural account of assisted conception in Israel*. Durham and London: Duke University Press.

Kanaaneh, Rhoda A. (2002). *Birthright the nation: Strategies of Palestinian women in Israel* (Vol. 2). Berkeley: University of California Press.

Kasstan, Ben (2019). *Making bodies kosher: The politics of reproduction among Haredi Jews in England* (Vol. 42). New York: Berghahn Books.

Katriel, Tamar (2004). *Dialogic moments: From soul talks to talk radio in Israeli culture*. Detroit: Wayne State University Press.

Kershaw, Paul (2010). Caregiving for identity is political: Implications for citizenship theory. *Citizenship studies* 14(4), 395–410.

Kravel-Tovi, M. (2017). *When the state winks: The performance of Jewish conversion in Israel*. Columbia University Press.

Lamont, Michèle (2018). Addressing recognition gaps: Destigmatization and the reduction of inequality. *American Sociological Review* 83(3), 419–444.

Lavee, Einat (2022). Hybrid entitlement: Welfare recipients' perceptions of entitlement to social rights. *Journal of Social Policy* 51(4), 669–686.

Lavie, Smadar (2018). *Wrapped in the flag of Israel: Mizrahi single mothers and bureaucratic torture*. Lincoln: University of Nebraska Press.

- Lieblich, Amia (2010). A century of childhood, parenting, and family life in the kibbutz. *The Journal of Israeli History* 29(1), 1–24.
- Lister, Ruth (2007). Citizenship. In Georgina Blakeley & Valerie Bryson (eds.), *The impact of feminism on political concepts and debates*. Manchester: Manchester University Press, 57–72.
- Mendoza, Elva F. O. (2016). Maternal activism. In Nancy A. Naples, Renée C. Hoogland, Maithree Wickramasinghe, & Wai A. Wong (eds.), *The wiley blackwell encyclopedia of gender and sexuality studies*. Malden, MA: John Wiley & Sons, 1–9.
- Mendoza, Elva F. O. (2023). Maternal activism in comparative perspective: Past, present, and future. *Sociology Compass* 17(6), 1–13.
- Mhajne, Anwar & Crystal Whetstone (2018). The use of political motherhood in Egypt's Arab spring uprising and aftermath. *International Feminist Journal of Politics* 20(1), 54–68.
- Mola, Shula (2018). Between assimilation and marginalization: Identity negotiations of Ethiopian-Israeli youth. *Ethnic and Racial Studies* 41(7), 1362–1380.
- Nadan, Yochay (2022). Parenting as a full time job: The experience of secular middle-class Jewish parents of transgender emerging adults in Israel. *International Journal of Transgender Health* 23(3), 321–333.
- Nelson, Margaret K. (2010). *Parenting out of control: Anxious parents in uncertain times*. New York: New York University Press.
- Perry-Hazan, Lotem (2015). Curricular choices of ultra-Orthodox Jewish communities: Translating international human rights law into education policy. *Oxford Review of Education* 41(5), 628–646.
- Plummer, Ken (2011). *Intimate citizenship: Private decisions and public dialogues*. Seattle: University of Washington Press.
- Raucher, Michal S. (2020). *Conceiving agency: Reproductive authority among Haredi women*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Rosen, Rachel & Charlotte Faircloth (2020). Adult-child relations in neoliberal times: Insights from a dialogue across childhood and parenting culture studies. *Families, Relationships and Societies* 9(1), 7–22.
- Segev-Becker, Anat, Galit Israeli, Erella Elkon-Tamir, Liat Perl, Opal Sekler, Hadar Amir, Hagar Interator, Sharon Cohen Dayan, Efrat Chorna, Naomi Weintrob, & Asaf Oren, (2020). Children and adolescents with gender dysphoria in Israel: Increasing referral and fertility preservation rates. *Endocrine Practice* 26(4), 423–428.

- Spiro, Melford E. (2017). *Gender and culture: Kibbutz women revisited*. New York: Routledge.
- Stadler, Nurit (2009). *Yeshiva fundamentalism – Piety, gender and resistance in the ultra-orthodox world*. New York: New York University Press.
- Stadler, Nurit, Edna Lomsky-Feder, & Eyal Ben-Ari (2008). Fundamentalism's encounters with citizenship: The Haredim in Israel. *Citizenship studies* 12(3), 215–231.
- Taragin-Zeller, Lea (2023). *The state of desire: Religion and reproductive politics in the promised land*. New York: New York University Press.
- Taragin-Zeller, Lea (2024). Stuck in neutral: Some ethnographic reflections on Haredim, education and the state. In David Myers & Nechumi Yaffe (eds.), *Haredim and society in the twenty-first century: New trends in research*. Jewish Role in American Life: An Annual Review. Indiana: Purdue University Press.
- Taragin-Zeller, Lea, Tanya Zion-Waldoks, Lauren Erdreich, & Einat Gilboa-Oppenheim (2023). *Parenting and citizenship in conjunctural crisis – A roundtable discussion of Israeli parental civic engagement*. The 51st Israeli Anthropological Association conference, Peres Academic Center, Rehovot.
- Tsfati, Maya (2022). "It is an endless love that makes you think only of his well-being" – The experiences and accounts of "motherly love" among Israeli mothers with transgender (trans) children. *Journal of Family Studies*, 1–18.
- Yeatman, Anna (2001). Feminism and citizenship. In Nick stevenson (ed.), *Culture and citizenship*. New York: Sage, 138–152.

ד"ר לורן ארדריך, מרצה בכירה, בית הספר לחינוך על שם סימור פוקס, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: lauren.erdreich@mail.huji.ac.il

עינת גלבער-אופנהיים, דוקטורנטית בתוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דוא"ל: einagelb@gmail.com

ד"ר ליאה טרגין-זלר, מרצה, בית ספר פדרמן למדיניות ציבוריות והתוכנית ללימודי תרבות, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: lea.taragin@mail.huji.ac.il

ד"ר תניא ציון וולדוקס, מרצה בכירה, בית הספר לחינוך ע"ש פוקס, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: tanya.zion-waldoks@mail.huji.ac.il